

HALİL B. AHMED'İN *KİTÂBÜ'L-AYNADLI* ESERİNDE
YER ALAN TIBBÎ TERİMLER IŞIĞINDA ERKEN DÖNEM
İSLÂM TIP TARİHİNE YENİDEN BİR BAKIŞ*

Levent ÖZTÜRK**

**Rewiev of The Early Islamic Medicine Through The Light of The Some
Medical Terms in Khalil b. Ahmad's (d. 175/791) *Kitâbü'l-ayn***

Apparently, our knowledge about the development of the Early Islamic Medicine is not sufficient considering the current knowledge. Since researches on that period are inadequate and writing documents does not carry on until today completely. Some documents regarding medicine are translated to Arabic since Umayyad period, under the reign of Mervan b. el-Hakem (64-65/684-685) and these efforts continue until the reign of Memun, who was Abbasid caliphate. However, contents of these translations are not so clear. Khalil b. Ahmad (d. 175/791), who lived in the end of the Umayyad period and in the beginning of the Abbasid period, was very prominent philologist. He has *Kitâbü'l-Ayn* that is very early study on the Arabic Literature. In this work, Khalil b. Ahmad, explained over hundred words regarding the medicine, and sometimes investigates etymologic roots of these words and from where they came. His explanations on these words and information, which he presented, reflect medical culture of that time. This essay will analyze medical terms given by Khalil b. Ahmad and meanwhile emphasize the important points from the point of history of medicine.

Keywords: Khalil b. Ahmad, *Kitab al-Ayn*, History of Medicine, Islamic Medicine

Anahtar Kelimeler: Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, Tıp Tarihi, İslam Tıbbı

* Bu yazı, İstanbul'da 01-06 Eylül 2002 tarihleri arasında düzenlenen 38. Uluslar arası Tıp Tarihi Kongresi'nde (38th International Congress on the History of Medicine) tebliğ olarak sunulmuş ve yeniden gözden geçirilerek yayıma hazırlanmıştır. Kaynakçada belirtilen eserlerin bir kısmı ile özellikle lügat özelliği taşıyan Halil b. Ahmed'in eseri ve diğer bazı sözlükler, dipnotlarda büyük bir kabarıklığa neden oluşturacağı hususu göz önünde bulundurulurken zikredilmemiştir.

** Sakarya Üniv. İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Doç. Dr., lozturk@sakarya.edu.tr - lozturk@hotmail.com

Giriş

Hicrî II. (VIII) yüzyılda yaşadığı bilinen ünlü Arap dil bilgini Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Emevî devletinin sonları ile Abbâsî devletinin ilk kırk yılına şahit oldu. Abbâsî Halifesi el-Me'mûn'un (198-218/813-833) yönetiminde şâhikasına çıkan tercüme faaliyetinden yaklaşık otuz sene önce öldü. Halîl b. Ahmed, değişen kültür atmosferinde Arap diliyle ilgili çalışmalara önem verdi. Birçok eser yanında *Kitâbü'l-Ayn* adlı ilk Arapça lügatî yazdı.

Halîl b. Ahmed'in eserleri son yirmi yıl zarfında bilim adamları tarafından bir hayli önemsendi. Buna rağmen görülebildiği kadarıyla Halîl b. Ahmed'le ilgili çalışmaların neredeyse tamamının sadece dilbilim açısından ele alındığı dikkatleri çekmektedir.¹ Halbuki Halîl b. Ahmed'in eserleri ilk dönem İslâm kültürünü yansıtan, dönemin folklorik yapısını bize anlatan birçok bilgiyi muhtevîdir. *Kitâbü'l-Ayn*'in içerdiği tıbbî terimler, ilk dönem İslâm tıbbına ışık tutabilecek kadar zengin olmakla birlikte bu hususun ihmal edildiği görülmektedir. Bu bakımdan *Kitâbü'l-Ayn*'de yer alan tıbbî terimlerin ele alınması, tercüme faaliyetlerinin başladığı dokuzuncu asırdan önceki İslâm tıp tarihine dair bilgilere önemli katkılar sağlayacaktır.

Bu çalışma, Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn* adlı eserinde yer alan tıbbî terimleri analiz etmeyi ve bu terimlerin tercüme faaliyetlerinin hızlandığı bir dönemin öncesinde ne anlama geldiği hususunu ortaya koymayı hedeflemektedir.

I. Halîl b. Ahmed ve Kitâbü'l-Ayn Adlı Eseri

100 (718) yılında Umman'da doğan Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhidî Basra'da yetişti ve hayatının büyük bir kısmını Basra'da geçirdi. 175 (791) yılında aynı kentte vefat etti.²

¹ Mikhaîl Awwad-Gurguis Awwad tarafından hazırlanan *Al-KHalîl Ibn Ahmad al-Farabidi: A Bibliography on his Life and Works* (Bağdat 1972) adlı çalışmada; Fuat Sezgin'in *Geschichte Des Arabischen Schriftums* (Leiden 1967-2000) adlı yapıtında ve *Index Islamicus*'ta yaptığımız taramalarda; R. Sellheim, "al-KHalîl b. Ahmad", *The Encyclopaedia of Islam*, 2. Baskı, Brill 1978, IV, 962-964; Mehdî el-Mahzûmî, *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî: A'mâlihü ve Menbecühü*, 2. baskı, Beyrut 1986; Ahmed Muhammed el-Bedevî, *Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî: Sîra ve Nusûs*, Bingazi 1994; *Early Medieval Arabic: Studies on al-KHalîl ibn Ahmad* (ed. Karin C. Ryding, Washington 1998) gibi müstakil çalışmalar ve bu çalışmalarda yer alan atıflarda Halîl b. Ahmed'in eserinin tıp tarihi açısından incelenmediği anlaşılmaktadır.

² Topuzoğlu, s. 309; Awwad, s. 5, Sellheim, s. 962. Ölüm tarihi hakkında 160/776 ve 170/786 rivayetleri de bulunmaktadır. Ancak 175/791 tarihi tercihe şayan bulunmuştur.

Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, Arap dâlcilerinin en önde gelenlerindedir. Çok yönlü bir ilim adamı olan Halil b. Ahmed gramer, lügat, hadis ve mûsikî gibi ilim dallarıyla iştiğal etti. Arap dili ve edebiyatını kendisinden daha iyi bilen bir kimsenin olmadığı söylenecek kadar şöhret kazandı. Süryanice ve Grekçe çalıştı. Yenilikçi ve yaratıcı meziyetleriyle birçok orijinal çalışma ortaya koydu.³ Halil b. Ahmed, aynı zamanda tıbbı da ilgi duydu. el-Bedevî tarafından aktarılan bilgiler kendisinin ilaçları tecrübe yoluyla tanıdığını, tarifini bilmediği bir göz ilacını koklamak suretiyle içindeki maddelerin neler olduğunu söyleyebildiğini, bu hususta bir takım tecrübelerle sahip olduğunu göstermektedir.⁴

Halil b. Ahmed'in en önemli eseri olan *Kitâbü'l-Ayn*, milâdî sekizinci yüzyıl gibi erken bir dönemin mükemmel bir mahsulü olup Arap dilinde kaleme alınan ilk sözlüktür.⁵ Kitapta yaklaşık olarak beş bine yakın kök kelime ve bunların türevleri bulunmaktadır.

II. Kitâbü'l-Ayn'da Geçen Tıbbî Terimlerin Analizi

Halil b. Ahmed'in kitabında Tespit edebildiğimiz kadarıyla altı yüzü aşkın tıpla ilgili kelime bulunmaktadır. Birbirine yakın anlamlı kelimeleri bir yana bırakırsak altı yüz terimi kısaca şu şekilde tasnif edebiliriz:

a. Anatomiyle İlgili Kelimeler

Halil b. Ahmed'in lüğatinde anatomiyle ilgili yüz elli kelime bulunmaktadır.

Dilin altındaki iki siyah damar (Hypoglossus, lingual arteria: dil oynatıcı, dil atardamarı), Beyne kadar kulak deliği (Meatus: geçenek, dış ve iç kulak yolu), Çocuğun içinde bulunduğu ince zar (Amnion: çağnak), Burundaki yumuşak et dokusu (Polyp: sarkanca), Omurga boyunca uzanan damar (Saphena: saklı toplardamar), Boyun omurgasının içinde beyne uzanan ilik (Medulla spinalis: omurilik, uzunilik), Göz çukuru kemiği (Orbit: gözevi), Gözün arka kısmı (Canthus: göz açısı), Boyun çukurundaki gizli ve içte yer alan iki damar (Cervicalis profunda: derin boyun atardamarı, derin boyun toplardamarı) anatomik yapıyla ilgili kelimelerden sadece birkaçı olup yazar tarafından iyi tanımlanmıştır.

³ Topuzoğlu, s. 309-310.

⁴ el-Bedevî, s. 10.

⁵ HA, I, 7.

b. Belirti (Semptom) ve Bulgular

Halîl b. Ahmed belirti ve bulgu olarak değerlendirilebilecek yetmiş kelime sunmaktadır. Ağrı, acı, titreme, üşüme, kan birikmesi, boğuk ses, yüksek ateş, ter, hareketsizlik, cinnet hali, hezeyân, kan akması, uyuşukluk, yaradan gelen irin, irinle karışık kan, derinin şişmesi, derinin ya da yaranın kuruması ya da dökülmesi, vücut hareketlerinin ağırlaşması, felç, kanın sütün kesilmesi gibi ip biçimini alması, nabız değişiklikleri, karın şişliği, akıntı, bedendeki hastalıkları anlamaya yarayan idrar değişiklikleri bunlara örnek olarak verilebilir.

c. Tanımı Verilen Hastalıklar

Halîl b. Ahmed, eserinde iki yüz adet hastalık ismi zikretmektedir. Anatomik bozukluklar, dahiliye ve hariciye alanlarına ait bir takım hastalıklar, cilt hastalıkları, göz hastalıkları, kadın hastalıkları, psikolojik rahatsızlıklar aklı gelen ilk örneklerdir. Bazılarını burada zikretmek uygun olacaktır:

Taun cinsi bir çıban (Phacomatosis: yasmık urluğu), Bâsûr (Hemorroid), Sırt kemiklerinin içten öne doğru eğilmesi (Lordosis: eğmel), Dudakta husule gelen ve ardından şişlik oluşan bir rahatsızlık (Macrochilia: dudak irileşmesi), Bacakların birbirine uzak yaratılışlı olması (Bowleg, genu varum: içe çarpık diz), Göz kapağının içinde çıkan yara (Declive: iniş, dağcık inişi), Mesânedede taş oluşumu (Urolith: sidik taşlıca), Geniz kırılması ve geniz iltihabı (Ozena: kötü kokulu çöngelik burunca), Bağırsakta oluşan sertlik ya da parça (Colic, intestinal colic: bağırsak buruntusu), Böğürde çıkan, içe dönen ve başı içte bulunan sivilce (Bedsore, decubitus ulcer: yatalak yarası, yalıntı), Elmacık kemiklerinde oluşan yara (Myiasis: sinekçe), Çene kemikleri ile boğaz kökünde içte ve dışta meydana gelen rahatsızlık (Parotitis epidemica: kabakulak, kulakaltı boğası), Çocukların yüzünde ve başında oluşan yara (Tinea: güveleme), Başın yarı küresinde meydana gelen ağrı (Migranic: yarımca), Ayakta dirhem büyüklüğünde kırmızılıkların olduğu bir hastalık (Urticaria: kurdeşen), Zâtülcenb (Pleurisy: yanzar batar).

d. Tanımı Verilmeyen Hastalıklar ya da Hastalıklara Verilen Genel İsimler

Halîl b. Ahmed tarafından verilen kelimelerin bir kısmı hastalıkların genel adları ya da tanımları verilmemiş hastalık isimlerinden oluşmaktadır. Bunlar tespit edebildiğimiz kadarıyla yirmi kelime olup bulaşıcı hastalık (Advâ), içimizde meydana gelen her tür hastalık (Cevâ), açık bir hastalığı olmaksızın ölen kişi (Futûs), hayat emaresi gösteren ölmek üzere olan hasta (Huşâşe), iyileşen yaranın yeniden kötüleşmesi (İntikâd), bir şeyin hastalığa dönüşmesi

(Zabzâb), yaranın azması (Kâha), kemikleri ve bedeni zayıf düşen (Vâhin), ağrı, elem veren her tür hastalık (Veca'), acı, ağrı (Vesab, vetağ), elde oluşan ağrı (Yüdâ), hastalık, hastalığa yakalanmış, şiddetli hastalık anlamlarında kullanılan damân, damen, darîr, dâü, illet, dâü'd-defîn, dillahmu kelimelerinden meydana gelmektedir.

e. Tedavi Yöntemleri ve Tedaviyle İlgili Kelimeler

Halîl b. Ahmed tarafından tedavi yöntemleri ve tedaviyle ilgili konular çerçevesinde elli kelime verilmiştir. Bunlardan bir kaçına burada yer vermek istiyoruz:

Yeni doğan çocuğun anne karnında yuttuğu siyah sümükümsü ifrazatı (Meconium: ilk dışkı) çıkarmak için çocuğa bal ya da ilaç içiriliyordu (Aky). Bugün de aynı kelime sedâdetü aky: meconial plug şeklinde kullanılmaktadır.

Baş yaralanmalarında oluşan kanın beyin zarına doğru inmesini engellemek için eritilmiş tereyağı yaranın üzerine dökülüyordu. Böylece beyin üzerine dağılmış olan kan açığa çıkıyor ve pamukla alınıyordu.

Kuduz hastalığının tedavisi ise şu şekilde yapılıyordu: Bir miktar Kuduz böceği denen siyah noktalı kırmızı böcek (Zürahrâha, Zürrâh ç. Zerârîh:

/)⁶ gölgede kurutuluyor, ufalanıp süzgeçten geçiriliyordu. Yedi ölçek kabuğu soyulmuş mercimek katılarak saf şarapla⁷ karıştırılıyordu. Yeni bir testiye (cerratün hadrâ) ya da şişeye (kârûra) konulan bu mayı kuduz belirtileri kuvvetli ise iki kırat, değilse bir kırat saf şarapla sunuluyordu. Sonra hasta güneşte bekletiliyor, uyumaması sağlanıyordu. Böylece hastayı sıcak basıp terliyordu. Bu birkaç defa tekrar ediliyordu. Böylece hasta kurtarılıyordu.⁸

Yaşama şansı bulunmayan yılan ve akrep ısırılmalarına karşı halk arasında uygulanan tedavi yöntemi, ayak bileğine tavşanın aşık kemiğini bağlamaktı.⁹

⁶ Halîl b. Ahmed'in maddesinde verdiği bilgilere göre sinekten biraz daha büyükçe kırmızı, siyah ve sarı renklerden oluşan alacalı, rengârenk iki kanatlı bir haşere idi. Öldürücü zehri bulunuyordu. Zehrîn tesirini kırmak için mercimekle karıştırılır ve kuduz hastalarına sunulurdu. Bk. HA, III, 200.

⁷ Metinden saf, katışıksız herhangi bir içecek anlaşılıyorsa da Halîl b. Ahmed'in, kitabının bazı yerlerinde "şarap" kelimesini alkol anlamında kullandığı görülmektedir. Meselâ Halîl b. Ahmed "haşeme" maddesinde şarap kokusunun (rihe's-şerâb) dimağa etkisinden bahsetmektedir. Bk. HA, IV, 174.

⁸ HA, V, 375.

⁹ HA, I, 336. Kadim zamanlarda ve günümüzde, tavşan ayağının faydalarına inanılması ilgi çekicidir. Bugün Galler'de yeni doğan bebeğin altına tavşan ayağı sürülerek şans getirmesi

İdrarını dışarı atamayan kimseye ilaç zerk ediliyor ya da sonda takılıyordu.

f. Cerrahî Tabirler

Halîl b. Ahmed'in kitabında cerrahî branşıyla ilgili otuz yedi kelime bulunmaktadır. Bunların bir kısmı, cerrahî müdahaleler, bir kısmı da cerrahî müdahaleler sonrasında ortaya çıkan bulgularla ilgilidir.

Bu bağlamda darbe ya da yaralamayla meydana gelen ezik, yaranın yarılması ya da deşilmesi, yaranın kabuk bağlaması, bademcik ameliyatının yapılması, beyin üzerindeki kemiğin iç tarafının kesilmesi, derinin uzunlamasına yarılması, damarın yarılması, başta oluşan yaranın tedavi edilmesi, hacamat yapılması, kız ve erkek çocukların sünnet edilmesi, dağlama, damarın sürekli olarak akması, kanın durmaması, kadının çocuğunu kasıtlı olarak düşürmesi, çocuğun anne karnında ölmesi, çocuğun başından önce ayaklarının gelmesi ve rahim boyunda sıkışıp kalması, anne karnına eli sokarak çocuğu parçalamak suretiyle kürtaj uygulanması, ana rahminde amnion sıvısında çocuğun hayatına son vererek çocuğun ölü çıkarılması gibi bazı cerrahî uygulamalar örnek olarak verilebilir.

g. Tıbbî Malzemeler ve Aletler

Halîl b. Ahmed kitabında yirmi adet tıbbî malzeme ve alete işaret eder. Bunları şöylece zikredebiliriz. Kamış pamuğu (Beylem), pamuk (Tût, bürs, berdiyy pamuğu, kürsüf), atel ya da kırık kısma konulan tahta (Cibâra), sargı (Dimâd), cerrahî müdahalelerde kullanılan ilaç ve dikiş ipleri (Esv), yün ya da pamuk parçası (Fursa), kullanım farkları olduğu düşünülebilecek mibat, mibda', mifras, mişrat denilen cerrah bıçakları, neşterler; mîcera denilen boğaza ilaç akıtmaya yarayan alet, mihceme denilen hacamat yapılan hacamat şişesi; yaranın derinliğini ölçmeye yarayan mil (Mihrâf), yaranın derinliğini ölçmeye yarayan alet (Misbâr), göze sürme çekmeye yarayan mil (Mikhâl), dağlama yapılan demir alet (Mikvât), içine ilaç konulan kap, enfiye kutusu ve burna ilaç akıtmaya yarayan alet (Müs'ut).

h. İlaç İsmi Olarak Verilen Kelimeler

Ankaz , Azk , Demm/Dimâm / , Eşecc , Hâdûm ,
Hamme , Helîlec , Hilt , Hudad/Hudaz / , Hukne ,
Kaşûr , Kışze , Lâzûk/Lezûk / , Lik , Merhem , Merr
, Meşâ , Neşûk , Neûr , Nüşre , Raşât , Sümne , Seût
☞

istenir. Tavşanlar çok hızlı üredikleri için ondan bir parça taşıyan kişinin yaratıcı ve uzun ömürlü olacağı düşünülmüştür. Geniş bilgi için bk. Morris, s. 21.

, Sibâr , Tiryâk / , Yârec , Zerûr olmak üzere yirmi yedi ilaç ismi belirtilmiştir. Örnek olarak birkaçı hakkında şunlar söylenebilir:

Hâdûm, yemeği hazmettiren ilaçlara verilen genel bir isimdi. Hudad/Hudaz, deve sidiğinden elde edilen bir ilaçtı. Merhem, ilaç olarak hazırlanan en yumuşak nesneye verilen bir isimdi. Azk, Meşâ ve Raşât, mideyi boşaltmak için kullanılan birer müshildi. Sümne, kadınların kilo almak için kullandıkları bir ilaç; seût, burna çekilen bir ilaç ya da enfiye idi. Sibâr yaraya konulan fitile verilen bir isimdi. Tiryâk, antitoxin olarak kullanılırdı. Yârac, bakışı kuvvetlendirmek için kullanılırdı. Zerûr ise yine göz için kullanılan toz şeklinde bir ilaç idi.

1. İlaç Yapımında Kullanılan Botanikle İlgili Kelimeler

Belesân , Birzu Kutûnâ , Ferîka , Fökkâh , Habak , Haşhâş , Hiss , Hitmiyy , İlkü'l-Enbât , Kasîs , Kem'e , Kevlân , Kindîd , Kummahân , Kuneybîr , Kust , Kürkümâniyy , Leleblâb , Mustakâ , Mükl (Kündür) / , Sehâ , Şebâh , Şebehân , Tursûs , Vers/Vâris / , Vecc olmak üzere yirmi altı bitki ve ağaç ismi geçmektedir. Bunlardan birkaç tanesine işaret etmek yerinde olacaktır:

Belesân, Mekke Balsamı: Commiphora Opobalsamum, yani kabuk sakızı ağacıdır. Fökkâh denilen bitkinin, Flores colchici ya da Nigella sativa, Melantheron olduğu tahmin olunmaktadır. Bunların Türkçe karşılıkları güz çiğdemi ya da karaca ottur. Habak ise oldukça zengin çeşitleri bulunan bir bitki türüne verilen isimdir. Basil (ocimum) denen bu türe birkaç örnek olarak Artemisia vulgaris: pelin otu, Mentha aquatica: su nanesi, Origanum maru: yabani kekik otu zikredilebilir. Beyaz ve siyah cinsi bulunan "haşhâş"ın beyaz cinsi ilaç yapımında kullanılıyordu. Buna haşhâşü'l-münevvim: papaver somniferum deniliyordu. Hitmiyy ise althaea, alcea türlerine verilen genel bir ad olup Türkçe'de hatmi bitkisi, deve gülü, işek çiçeği adlarıyla bilinmektedir. Mükl (Kündür) ise Bdellium, olibanum adlarıyla maruf olup gürün şilimi ya da ak günlük bitkisidir. Şebehân ya da sümâm, Türkçe'de yaban darısı, semer otu olarak bilinen pennisetum veya millet'dir.

Yukarıda zikredilen örnekler bize, Halîl b. Ahmed'in oldukça önemli sayılabilecek bir malzeme grubuna sahip olduğunu göstermektedir. Bu malzemenin analizini yapabilmek için tercüme asrı denilen IX. asrın başlarına kadar, İslâm coğrafyasında tespit olunabilen tercüme faaliyetlerine ve tıp alanındaki gelişmelere kısaca göz atmak yerinde olacaktır.

III. Miladî Dokuzuncu Asra Kadar İslâm Coğrafyasında Tıbbın Genel Durumu ve Tıp Sahasında Yapılan Tercümeleler

Kültürler arası etkileşimin bilime en önemli katkısı sağlayan unsurlardan biri olduğu açıktır. Mezopotamya’da başladığı kabul edilen bilimin Hint ve Çin bilimini, ardından Akdeniz sahillerini etkilediği, aynı zamanda Hint ve Çin biliminin de benzer bir şekilde Mezopotamya ve Mısır medeniyetlerini zaman zaman tesiri altına aldığı bilinen bir husustur.

Bu tesirlerin önemli aşamalarından birisi Büyük İskender zamanında yaşandı. Büyük İskender’in İran ve Hint topraklarını içine alan fetihleri önemli bir sonuç doğurdu. Bu bölgelerden getirilen bilim adamları, gerçekleştirilen tercüme faaliyetleri ve Mısır’da kurulan İskenderiye kentindeki yeni çalışmalar karma bir kültürün oluşumunu sağladı. Mısır yeni kültürün oluştuğu, birçok bilimsel çalışmanın gerçekleştirildiği ve Yunanlı bilim adamlarını dahi kendisine çeken bir yer haline geldi. Mısırlı tabipler, Hipokrat ve Galen’e ait metinleri, kendi dönemlerinin bilgilerini de içeren corpuslar halinde topladılar ve Helenistik bir damga altında yeniden yorumladılar.¹⁰

Bizans bilim adamlarının İslâm fetihlerinden önce gerçekleştirdikleri doğuya doğru göç hareketi Yunan bilimine yeni bir yorum getirdi. Sâsânî imparatorları tarafından desteklenen heretik hristiyanlar, Yunan biliminin yeni bir versiyonunu doğu dünyasına taşıdılar.

Re’sayn’lı Sergius (ö. 536) Yunan tıp metinlerini Süryanice’ye çevirdi. İslâm’ın doğuşundan az önce ölmüş bulunan Ahron *Pandects* adlı eserini kaleme aldı.¹¹

Cündişapur hastanesindeki tabipler, Süryanice’yi konuşuyorlardı ve Hipokrat’ın, Galen’in tercümelerine sahiptiler. Hüseyin Enüşirvân’ın da Hint dünyasından tercümeler yaptırdığı bilinmektedir.¹²

Arap coğrafyası ise tıp bilgisinin folklorik tıp özelliği taşıdığı bir bölge olup çevre kültürlerden etkilenen zengin kaynaklara sahipti. Arap tıbbında, Hint, İran, Çin, Roma tıbbının izlerini sürmek mümkündür. Özellikle Hz. Peygamber ve sonrasında İran’la yakın temas halinde olan ve burada eğitim gören tabiplere

¹⁰ Meyerhof (1937), s. 21; Tekeli, s. 14; Blunt, s. 43, 45; Sarton, s. 28; Aksoy, s. 133-135. İbn Ebî Üsaybia’nın Ebu’l-Vefâ el-Mübeşşir b. Fâtik el-Âmirî’den aktardığına göre, Part Kralı Dârâ’yı yenen İskender, İran topraklarındaki felsefe, tıp ve astronomi kitaplarını toplatarak ülkesine götürmüştür. Bk. İEU, s. 18.

¹¹ Meyerhof (1931), s. 314; Ülken, s. 59, 62.

¹² Meyerhof (1937), s. 22.

kaynaklarda rastlanmaktadır.¹³ Bunlardan Hâris b. Kelede'nin (ö. 13/634) *Kitâbü'l-Muhâveretü fî't-Tıbb Beynehü ve Beyne Kısra Enûşîrvân* adlı kitabından dahi bahsedilir.¹⁴

Hız. Peygamber'in vefatından sonra dört halife döneminde Medine'de gayrimüslim tabiplerin görevlendirilmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Gayrimüslim tabiplerin sarayda görevlendirilmesi Emevî Halifesi Muâviye zamanında başlamıştır. Ancak Abbâsî halifesi Mansûr'la birlikte sarayda gayrimüslim tabiplere daha fazla önem verilmiş, sağlık hizmetlerinde kendilerinden istifade edilmesi bir yana, tercüme faaliyetleri ve hastanelerin oluşturulmasında gayrimüslim doktorların büyük hizmetleri görülmüştür.¹⁵

Emevîler döneminde başlayan tercüme faaliyetleri ilk etapta tıp ve müspet bilimlere yönelmişti. Devlet adamlarının yabancı ilim adamlarını saraya davet etmeleri, ilgi göstermeleri ve yazmış oldukları Süryanice, Yunanca ve Kıptî dilindeki kitapları Arapça'ya tercüme etmeleri ile bilimsel bir faaliyet başlamıştı.

Tercüme faaliyetlerinin Muâviye ile başladığını söylemek mümkün görülmektedir. İbn Âsâl (ö. 46/666) Müfret-Mürekkep İlaçlar ve Kuvvetleri (*el-Edvîyetü'l-Müfret ve'l-Mürekkebe ve Kuvâbâ*) isimli bir çalışma yapmış, bu çalışmada Yunanca'dan ve Süryanice'den pek çok eseri kaynak göstermişti. Muâviye İbn Âsâl'dan bu eserlerden bir kaçını Arapça'ya tercüme etmesini istemiştir.¹⁶

Mervân b. el-Hakem'in (64-65/684-685) de Mâsercûye (Maserkis) adlı bir kişiye Ahron'un *Künnâş* adlı eserini tercüme ettirdiği bilinmektedir.¹⁷ Meyerhof tarafından bu tercümenin Ömer b. Abdülazîz zamanında yapıldığı ileri sürülmüş ise de¹⁸ Sâid el-Endelusî dışında¹⁹ onu destekleyen bir kaynak bulunmamaktadır. İbn Cülcül, el-Kıftî ve İbn Ebî Üsaybia bu eserin Mervân zamanında tercüme edildiğinde hemfikirdirler.²⁰

Tercüme faaliyetlerine Hâlid b. Yezîd'in (ö. 85/704 ya da 90/708) öncülüğünde devam edilmiştir. İskenderiyeli iki rahip Staphon ve Mararianos,

¹³ Ülken, s. 62; Öztürk (2001), s. 57 vd.

¹⁴ İEU, s. 168; Meyerhof (1937), s. 23.

¹⁵ Ülken, s. 62-69; Öztürk (1998), s. 414 vd.

¹⁶ Aycan, s. 217.

¹⁷ Kıftî, s. 67; İEU, s. 159.

¹⁸ Meyerhof (1937), s. 22; a.m. (1931), s. 314.

¹⁹ SE, s. 202-203.

²⁰ Bk. Kıftî, s. 213; İEU, s. 163, 232.

diğer bazı branşlar yanında tıp sahasında yazılmış Grekçe ve Kıptice eserleri Hâlid adına tercüme etmişlerdi.²¹

Bunun yanında Hîre gelenliğini devam ettiren Kûfe'de tıpla ilgilenen müslüman ve gayrimüslim bazı aileler bulunuyordu.²²

Hummalı bir tercüme faaliyetinin başladığı Halife el-Me'mûn (198-218/813-833) zamanından çok önceleri Halife el-Mansûr (136-158/754-775) ve Halife Hârûn er-Reşîd (170-193/786-809) tercüme faaliyetlerine destek verdiler ve hristiyan tabipleri saraylarına davet ettiler. Onların yaptıkları tercüme İbn Ebî Üsaybia tarafından geniş bir biçimde kaydedilmektedir.²³

Abbâsî halifesi el-Mansûr zamanında saray hekimliği vazifesinde bulunan Cûrcis, tıpla ilgili pek çok eseri, Grekçe ve Farsça'dan tercüme etti. Bu dönemin önde gelen mütercimlerinden birisi de Ebû Yahyâ el-Batrîk'ti.²⁴ el-Mehdî (158-169/775-785) ve el-Hâdî (169-170/785-786) dönemlerinde tercüme faaliyetlerinde beklenen canlılık görülmedi. Hârûn er-Reşîd döneminde yeniden hız kazanan tercüme faaliyetlerinde, özellikle Ebû Zekeriyâ Yohannâ b. Mâseveyh ön plana çıktı.²⁵

Abbâsî halifesi el-Mansûr (136-158/754-775) zamanında Hint astronomisine ait bazı tercüme yapıldığı bilinmektedir.²⁶ Buna ilave olarak tıp sahasında yapılan tercüme astronomiden daha etkili olduğu ileri sürülmektedir. Halife Hârûn er-Reşîd'i (170-193/786-809) tedavi eden Hintli doktor Manka, o yıllarda Sushruta'nın cerrahlıkla ilgili kitabının bir özetini ve Chânakya'nın zehirlerle ilgili kitaplarını Pers diline tercüme etmişti.²⁷ Sâlih b. Bahala isimli bir diğer Hintli mühtedî de Bağdat'ta bulunuyordu. Bermekî ailesi Grek bilimi kadar Hint bilimi ile de ilgilenmekteydi. Hattâ çoğu zaman Hint ilaçları Grek ilaçlarına tercih ediliyordu.²⁸ Meyerhof'un da işaret ettiği üzere bunlar Pers diline tercüme edilmiş ve Arapça'ya bu yolla geçmişlerdi. Halîl b.

²¹ Aycan, s. 213.

²² Kıftî, s. 169; İbn Hazm, s. 188.

²³ İEU, s. 183 vd.; Meyerhof (1937), s. 23.

²⁴ Meyerhof (1937), s. 25; Öztürk (1998), s. 449.

²⁵ Öztürk (1998), s. 449-450.

²⁶ Detaylar için bk. Meyerhof (1937), s. 24-25.

²⁷ Şanâk el-Hindî'nin *Kitâbü's-Sümûm* adlı eseri için bk. Julius Jolly, "Kollektaneen zum Kautiliya Arthasastra, I. Sanaq's Buch Über die Gifte", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, LXVIII (Leipzig 1914); Bettina Strauss, "Das Giftbuch des Sanâq", Eine Literaturgeschichtliche Untersuchung, *Quellen und Studien Zur Geschichte der Naturwissenschaften*, IV/2 (Berlin 1994), s. 1-64.

²⁸ Meyerhof (1937), s. 25-26.

Ahmed'de yer alan "Helîlec" kelimesi (Meyerhof, yanlışlıkla İhlîlaj olarak zikreder) Meyerhof'un verdiği örneklerden birisi olarak dikkatleri çekmekte ise de Halîl b. Ahmed bu kelimenin kökenine işaret etmemektedir.²⁹

Bilim tarihi ile ilgili modern çalışmalar bize Hint tıbbının kadîm bir kökene sahip olduğunu ve bazı ayrıcalıklarının bulunduğunu göstermektedir. Hint tıbbında oldukça fazla sayıda hastalık ismi ve tedavi yöntemi bulunuyordu. Bebeğin doğumu tarif edilmişti. Hintli hekimlerin anatomi bilgileri ileri seviyede idi. Kesilen bir damara yaptıkları müdahale ve göz ameliyatı başarılıydı. Suni bacak denemeleri mevcuttu. Milattan önce altıncı yüzyıldan itibaren yeni gelişmelerle beyin bölgesi tedavisi, göz cerrahisi, vajinal tümör tedavileri, iç organlardaki ular hakkında çalışmalar yapılmaya başlanmıştı.³⁰

IV. Erken Dönem İslâm Tıbbına Yeniden Bir Bakış

Gerek İslâm öncesi Arap tarihinin çok eski zamanlarıyla ilgili bazı rivâyetler, gerekse tercüme faaliyetlerinin başlangıcına kadar İslâmî dönemle ilgili nakiller, bir takım hastalık isimlerinin Arap folklorunun bizzat kendisine ait olduğunu çok açık bir şekilde göstermektedir.

Göçebe yaşantısının hâkim olduğu Araplar, bir yandan hemcinsinde öte yandan beslediği hayvanlarda gözlemlediği bazı hastalıkları, yeri gelmiş farklı kelimelerle yeri gelmiş ortak kelimelerle ifade etmeye çalışmıştır. Halîl b. Ahmed kitabına almamış olmakla birlikte çağdaşları ya da halefleri tarafından verilen bilgilerin bir kısmı, insanlar için kullanılan hastalık isimlerinin bir takım küçük farklılıklara rağmen deve ve koyun hastalıkları için de kullanıldığını göstermektedir. Meselâ, İbn Manzûr naklettiği bir bilgiye, Kuâs kelimesinin "koyunda görülen öldürücü bir hastalık", "hayvanlarda görülen ve burunlarından bir çeşit akıntıya sebep olan hastalık" anlamlarına da geldiğini belirtmektedir. Halîl b. Ahmed ise kelimeyi göğüste meydana gelen ve boynu kıracak gibi olan bir hastalık olarak tanımlar. Nüfâh Halîl b. Ahmed'de içte meydana gelen şişlik anlamını içerir. İbn Manzûr ise hayvanların bileklerinde ve erbezlerinde meydana gelen şişlik olarak da tanımlar.³¹

Meselâ, İbn Manzûr tarafından verilen bir bilgiye göre, Süll/Sülâl / kelimesi ilk defa, İlyâs b. Mudâr'ın o güne kadar bilinmeyen bu hastalığa yakalanması ve ani ölümü üzerine kullanılmış ve bundan sonra aynı rahatsızlık

²⁹ HA, III, 390; Meyerhof (1937), s. 26.

³⁰ Tekeli, s. 9; Ural, s. 57; Kahya, s. 7-8, 181-235.

³¹ İM, III, 63, VII, 78.

bu kelime ile ifade edilmişti.³² Deve sidiginden elde edilen Hudad/Hudaz / adlı ilahta olduğu üzere folklorik tıbbın verileri sayılması gereken bazı uygulamalar Arapların başka kùltùrlerle ilişkisi olmayan bir takım tecrùbelere sahip bulduklarını göstermektedir. Bunun ötesinde Arap coğrafyasına ait bir takım bitkiler, mineraller ve taşlar diğer bölgelerde kullanılmayan bir takım tecrùbeler sağlamıştır. Bütün bunlar bize Arap coğrafyasında yaşayan insanların bizzat kendi yörelerinin folklorik tıbbına sahip olduklarını göstermektedir.

Bununla birlikte ilk fetihlerden hemen sonra Hint ve Yunan tıbbı yavaş da olsa İslâm coğrafyasında tesirini göstermeye başladı. Birçok kelime Pehlevi dilinden, Sanskrit'ten ve Grekçe'den Arapça'ya geçti. Halîl b. Ahmed bu kelimelerden sadece Bâsûr , Hamîra gibi oldukça az sayıdaki bazılarının Arapça'ya giren ya da Arapçalaştırılmış yabancı kelimeler olduğunu belirtir. Mûm kelimesinin Farsça'dan; Mustakâ , Nitâsî/Nittîs / kelimelerinin Grekçe'den geçtiğini kaydeder. Fakat daha sonraki bazı müelliflerce Grekçe'den geçtiği vurgulanan “Nikris” hakkında bir şey söylemez. Seâlebî, Nikris ve Kûlenc kelimelerini Rumca'dan geçen iki kelime olarak göstermiştir.³³ Kulunç anlamında bir kelime Halîl b. Ahmed'de bulunmamaktadır. Ancak bu kelime ve benzerleri daha sonraki müelliflerde, meselâ el-Kamerî'de görölmektedir.³⁴

Balgam kelimesi ve karşılığı olarak verilen “Hıl” kavramı da, Hint tıbbına ve onun tesirinde Yunan tıbbına işaret etmektedir.

İlaç yapımında kullanılan Râsen (Helenion: Andız otu) bitkisine, Halîl b. Ahmed'in kitabında³⁵ henüz rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte tıpta önemli yeri olan bu bitki daha sonraki bir çok tıbbî metinde kendisine vurgu yapılan bir bitki olarak yerini alacaktır.³⁶

V. Sonuç

Yukarıda Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn* adlı eserinde zikri geçen tıbbî terimlere dair verdiğimiz bilgilerden gerek anatomi ile ilgili verilen kelimelerin gerekse hastalıklarla ilgili bilgilerin oldukça zengin olduğu anlaşılmaktadır.

³² Bk. İM, XI, 341.

³³ Seâlebî, s. 276.

³⁴ Kamerî, s. 58.

³⁵ HA, VII, 242 (Resene mad.).

³⁶ Meselâ bk. Rosenthal, s. 55-80.

Belirti ve bulguların yoğun bir şekilde yer almasına rağmen bunların sebeplerinin ortaya konulmamış olması dönemin özelliğini yansıtmaktadır. Ayrıca henüz inkişaf etmemiş bir tıbbî yapı içinde aletlerin ve tıbbî malzemelerin zenginliğini beklemek de uygun düşmemektedir.

Bununla birlikte elde ettiğimiz bilgilerden, Halil b. Ahmed'in yaşadığı kültürel çevrede tıp sahasında zengin kaynaklara sahip olduğu ve onun bu kaynaklardan elde ettiği tıbbî kelimeleri kitabına aldığı ortaya çıkmaktadır. Bunların bir kısmının kaynağı folklorik tıbbın bir parçası olarak Arap kültürüne dayanmaktadır. Bir kısmı ise henüz tercüme faaliyetlerinin hız kazanmadığı bir dönem öncesinde o güne kadar gerçekleştirilen tercümelerden, belki de henüz bilim dünyasına yeni sunulmakta olan eserlerden alıntıları içermektedir. Özellikle Halil b. Ahmed'in gençlik yıllarına kadar yapılan Emevîler dönemi tercümelerinin o güne kadarki izlerini sürebilmek *Kitâbü'l-Ayn*'in yardımıyla çözümlenebilir gözükmektedir. Yine Halil b. Ahmed'in vefatına yakın bir dönemde Abbâsîler zamanında gerçekleştirilen ve Hint bilimini, İran tıbbını, Yunan tıbbının Süryanice versiyonlarını içeren bir takım tercümelerin *Kitâbü'l-Ayn*'daki yansımalarının neler olduğu bu döneme ait gün yüzüne çıkacak eserlerle yapılacak karşılaştırmalarla daha da netlik kazanacaktır. Tercüme faaliyetinin şaha kalkacağı bir dönemin öncesinde Halil b. Ahmed'in bize sunduğu bunca tıbbî terim, ilk dönem İslâm tıbbına yeni bir bakış atfetmemizi sağlayacak niteliktedir. Bu hususun yeni araştırmalarla daha zengin analizlere taşınması bilim dünyasına önemli katkılar sağlayacaktır.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- AHMED ÎSÂ: Ahmed Îsâ Bey, *Dictionnaire des Noms des Plantes*, Caire 1930.
AKSOY: Yavuz Aksoy, *Bilim Tarihi ve Felsefesi*, İstanbul 1994.
ATAY: Hüseyin Atay, *Arapça-Türkçe Büyük Lugât*, I-III, Ankara 1964-1981.
AWWAD: Mikhaîl Awwad-Gurguis Awwad, *Al-KHalîl Ibn Ahmad al-Farabî: A Bibliography on his Life and Works*, Bağdat 1972.
AYCAN: İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşerî İlimlerin Tarihsel Gelişimi", *Dini Araştırmalar*, II/6 (Ankara 2000), s. 213-221.
BAYTOP: Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, Ankara 1994.
BEDEVÎ: Ahmed Muhammed el-Bedevî, *Halîl b. Ahmed el-Ferâbidî: Sîra ve Nusûs*, Bingazi 1994.
BLUNT: A.W. F. Blunt, *Batı Uygarlığının Temelleri* (trc. Müzehher Erim), 2. baskı, İstanbul 1979.

- CHİHABİ: *Chihabi's Dictionary of Agricultural and Allied Terminology* (nşr. Ahmad Sh. al-Khatib), 3. Baskı, Beyrut 1988.
- DİNEVERİ: Ebû Hanîfe ed-Dineverî, *Le Dictionnaire Botanique* (nşr. Muhammad Hamidullah), Kahire 1973.
- EMA: *Early Medieval Arabic: Studies on al-KHâlîl ibn Ahmad* (Hazırlayan: Karin C. Ryding), Washington 1998.
- HA: Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân el-Ferâhidî (175/791), *Kitâbü'l-Ayn* (nşr. Mehdi el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmerrâî), I-VIII, 2. baskı, Beyrut 1988.
- HAYEK: Michel Hayek, *Encyclopedia of Medicinal Plants*, I-II, Beyrut 1992-1996.
- İEU: İbn Ebî Üsaybia (669/1270), *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ* (nşr. Nizâr Rıdâ), Beyrut, ts.
- İH: Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Hazm (456/1064), *Cemheratü Ensâbi'l-Arab* (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), 5. baskı, Kahire 1982.
- İM: Muhammed b. Mükerrim b. Manzûr (711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut 1990.
- KAHYA: Esin Kahya, *Hint'te Bilim*, İstanbul 1999.
- KAMERİ: Ebû Mansûr el-Hasen b. Nûh el-Kamerî (ö. IV/X. asrın sonları), *et-Tenvîr fî İstulâbâti't-Tıbbiyye* (nşr. Gâde Hasen el-Keramî), Riyâd 1991.
- KİFTİ: Cemâlüddîn Ebû'l-Hasen Ali b. Yusuf el-Kifî (646/1248), *Kitâbü İbbâri'l-Ulemâ bi Abbâri'l-Hükemâ*, Kahire 1908.
- KUBEYSİ: Hassân Kubeysî, *Mu'cemü'l-Aşâb ve'n-Nebâtâti't-Tıbbiyye*, Beyrut 1993.
- MAHZÛMÎ: Mehdi el-Mahzûmî, *el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî: A'mâlühü ve Menbecühü*, 2. baskı, Beyrut 1986.
- MD: *The Unified Medical Dictionary (CAMH-WHO-AMU-ALECSO)*, 3. baskı, Switzerland 1983.
- MEYERHOF (1931): Max Meyerhof, "Science and Medicine", *The Legacy of Islam* (Hazırlayan: Thomas Arnold), London 1931, s. 311-355.
- MEYERHOF (1937): Max Meyerhof, "On the Transmission of Greek and Indian Science to the Arabs", *Islamic Culture*, XI (Haydarabad 1937), s. 17-29.
- MORRİS: Desmond Morris, *Koruyucu Tılsımlar, Uğurlar, Muskalar, Nazarlıklar* (trc. Mehmet Harmanç), İstanbul 1999.
- MTN: Mustafa Talâs, *el-Mu'cemü't-Tıbbiyyü'n-Nebâtiyy*, Dimeşk 1989.
- ÖZTÜRK (1998): Levent Öztürk, *Asr-ı Saâdet'ten Haçlı Seferlerine Kadar İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul 1998.
- ÖZTÜRK (2001): Levent Öztürk, *H. Peygamber Döneminde Sağlık Hizmetlerinde Kadınların Yeri*, İstanbul 2001.
- ROSENTHAL: Franz Rosenthal, "Ishâq b. Hunayn's Tâ'rih al-Atıbbâ", *Oriens*, VII/1, Leiden 1954, s. 55-80.

- SABBAGH: Wagih K. Sabbagh, *Dictionary of Medical Terms: English-Arabic*, Beyrut 1989.
- SARTON: George Sarton, *Antik Bilim ve Modern Uygarlık* (trc. Melek Dosay-Remzi Demir), Ankara 1995.
- SE: Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem* (nşr. Hayeh Bualvân), Beyrut 1985.
- SELLHEİM: R. Sellheim, "al-KHalîl b. Ahmad", *The Encyclopaedia of Islam*, 2. Baskı, Brill 1978, IV, 962-964.
- SEZGİN: Fuat Sezgin, *Geschichte Des Arabischen Schrifttums*, I-XI, Leiden 1967-2000, VIII, 51-56.
- TEKELİ: Sevim Tekeli ve ark., *Bilim Tarihi*, 2. baskı, Ankara 1997.
- TOPUZOĞLU: Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Halîl b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XV (İstanbul 1977), s. 309-312.
- URAL: Şafak Ural, *Bilim Tarihi*, İstanbul 1998.
- ÜLKEN: Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1997.
- ÜLKER: Süreyya Ülker, *Ülker Tıp Terimleri Sözlüğü*, 2. baskı, İstanbul 1991.